

---

## FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

### Az orosz ortodoxia: a megkeresztelkedéstől a patri- arkátusig

A könyv címadását a belső címlap után található dedikáció világítja meg: a szerzők két közelgő évforduló, a kereszténység felvételének (988) 1025., míg a patriarkátus megalapításának (1589) 425. évfordulója kapcsán írták meg tanulmányaikat az orosz egyháztörténetről. Mindegyik történész a Szentpétervári Egyetem oktatója, akik az alcímben visszafogottan „vázlatokként” aposztrofálják írásaikat, melyek a több szerző ellenére egységes áttekintést alkotnak. Ugyanakkor fontos kiemelni a könyv kiegyensúlyozottságát a nagy hagyományokkal rendelkező orosz egyháztörténet-írás területén. Ez a kiegyensúlyozottság megmutatkozik mind a „nemzeti” nézőpont mértéktartó kezelésében (a könyv mentes a korábbi írásokat sok esetben átítató pátosztól), mind abban, hogy beépíti a nyugati szakirodalom metodikáját és eredményeit (mégha ez a szakirodalmi felsorolásban nem is mindig jelentkezik) valamint nem riad vissza a különböző nézetek ütköztetésétől sem.

Az első rész, *A kereszténység felvétele címmel*, egy szerzőpáros (*A. Ju. Dvornycsenko – Ju. V. Krivosejev*) munkája és a tatárjárásig terjedő időszakot mutatja be, teret adva olyan kérdéseknek is, mint a fetisizmus, totemizmus, animizmus, polidémonizmus, politeizmus, az elődök kultusza stb. – mindezekkel előkészítve az egyik központi problémát, azaz, hogy miként léteztek egymás mellett évszázadokon át a kereszténység elemei és a pogányság korának hiedelmei. A korszakból vett példák mellett idézik a XVI. századi novgorodi érsek (később moszkvai metropolita) Makarij szavait, aki szerint „az erdő és a kövek és a folyók és a mocsarak, a források és a hegyek és a halmok, a Nap, a Hold és a tavak” még mind mindig olyan hódolat tárgyai voltak, amely csakis az Istennek járna ki, és különböző áldozatokat mutattak be nekik. A szerzők nem egy szigorúan kronologikus rendre épülő koncepciót követnek a korai idők egyháztörténetének kifejtésben, hanem a problémaközpontú tematikus megközelítést alkalmazzák, amit az alcímek is mutatnak (*A kereszténység előtti hiedelmek; A Rusz megkeresztelkedése; Pogányság és kereszténység; Az ó-orosz társadalom és az egyház.*)

A következő rész szerzője R. A. Szokolov, aki *Az orosz egyház a XIII. századtól a XV. század elejéig* címmel folytatja a kérdés tárgyalását [a címtől eltérően valójában egészen a firenzei zsinatig (1439) bezárólag]. Nagy érdeme ennek az egységnek, hogy az egyházjogot érintő vitás kérdések értelmezésekor hangsúlyozza a *precedens* szerepét. Ez azért is fontos, véleményem szerint, mert ellentétben a katolikus egyházban (a XI. század végétől) érvényesülő erős centralizációs, hierarchizációs tendenciákkal és a jogi szabályozásra való törekvéssel, az ortodox egyházak életében a precedens nagy szerepet játszik. Így például nincs általánosan elfogadott nézet arra vonatkozóan, hogy milyen címmel (érseki, metropolitai, pátriárkai) és milyen kritériumok fennállása esetén lehet egy egyház autokefál: ha egy ortodox közösség ezt kinyilvánítja és a többiek ezt elfogadják, akkor az utólagos jóváhagyás legitimálja az autokefalitást.

A precedens szerepét emeli ki Szokolov, amikor arról ír, hogy Kijev 1240-es eleste után a precedens volt az, ami a metropolitai tisztség betöltése esetében helyzetbe hozta a helyi jelölteket a görögökkel szemben. A tatárjárás előtti utolsó metropolita ugyanis valószínűleg megszökött a tatárok elől, s a Latin Császárság idején (1204–1261) Konstantinápolyból Niceába menekült császári udvar és a pátriárka saját problémái miatt nem erőltették egy új görög jelölt metropolitává történő kinevezését, hanem elfogadták az egyik fejedelem által támogatott helyi jelöltet. Ez ugyan nem vezetett ahhoz, hogy ettől fogva kizárólag a helyi jelöltekből kerüljön ki a metropolita, de nagyobb teret adott a lokális érdekek érvényesítésének, ami világosan kiderül a tisztség betöltésének XIV–XV. századi gyakorlatából.

Az orosz ortodox egyház történetében ugyancsak a precedens volt az, ami a metropolita székhelyének előbb Vlagyimírbe, majd Moszkvába való áttételét eredményezte: az, hogy Péter metropolita 1325-ben Moszkvába költözött és kifejezte azon szándékát, hogy itt kíván nyugodni, nem jelentette a székhely hivatalos áttételét, és semmiféle kötelező ereje nem volt a jövőre nézve – Péter döntését azonban erkölcsileg kötelezőnek tartották magukra az utódok. Érdekes megemlíteni, hogy halála előtt (1326) Péter már saját utódát is kijelölte, aki ugyan nem nyerte el a méltóságot, de a Péter után közvetlenül hivatalba lépő (1328) görög származású metropolita, valamint az ő utódai is Moszkvát választották rezidenciájuknak. A szerző további érdeme, hogy korábban nem, vagy nem eléggé hangsúlyozott momentumokkal mutatja be, hogy a metropoliták tevékenysége és Szerгий Radonyezsszkij kolostori reformja (a koinobita szerzetesség elterjesztése) miként járultak hozzá a moszkvai fejedelmi hatalom megerősödéséhez. Így pl. a már említett Péter metropolitához köthető a moszkvai évkönyvírás kezdete, aki saját évkönyvét bocsátotta

rendelkezésre e céllal: a helyi évkönyvírás megjelenése azért lényeges, mert alapvető volt az uralkodói hatalom legitimációs bázisának megteremtésében, amit nyilvánvalóan a moszkvai fejedelmek sem nélkülözhetek.

A harmadik (legnagyobb terjedelmű) fejezet *Egyház, állam, társadalom a XV–XVI. században* címmel, szintén új eredményeket felvonultató, friss szemléletű írás V. V. Saposnyik tollából. A fejezet egyik újszerű vonatkozása az orosz egyház de facto autokefállá válásának értelmezésében rejlik. A korábbi nézőpont szerint 1448-ban azért választott az orosz egyház zsinata első ízben metropolitát, mégpedig a konstantinápolyi pátriárka beleegyezése nélkül, és azért nem kértek megerősítést orosz részről a pátriárkától, mert az orosz egyház elutasította a firenzei zsinaton a latin egyházzal kötött uniót, a görögöket pedig (köztük az unióban tevőlegesen közreműködő görög származású Izidor orosz metropolitát, akit az unió aláírása miatt, hazaérkezése után le is tettek méltóságáról) az igaz hit elárulóinak tartotta. Így az új metropolitával, Jonával az élén az orosz egyház kiszakadt a pátriárka joghatósága alól és ezzel a gyakorlatban autokefál lett. Amikor pedig 1453-ban elesett Konstantinápoly, azt méltó büntetésnek tartották az oroszok a hit elárulása miatt. Ezzel szemben Szokolov forrásokkal bizonyítja, hogy az önálló orosz egyház megteremtése egy hosszabb folyamat eredménye volt, amely csak 1459-re zárult le, ekkor történt meg a végső szakítás. Egyik bizonyítékként II. Vaszilij (1425–1461) moszkvai nagyfejedelem 1451-es, a császárnak írt levelét hozza fel, melyben Vaszilij a következőképp magyarázta az 1448-as eseményeket és a kapcsolatok időleges megszakadását. Egyrészt arra hivatkozott a nagyfejedelem, hogy Jonának ígérvénye volt Konstantinápolyból arra nézve, hogy Izidor után ő lesz a metropolita. (Izidor kinevezését megelőzően ugyanis a moszkvai nagyfejedelem őt akarta elismertetni, de mivel nem tudta keresztülvinni akaratát, ezért a pátriárka így kárpótolta Jonát és az uralkodót.) Másrészt azt írta Vaszilij, hogy a belháborúk miatt volt szükség metropolita állítására – ami valóban igaz is volt, hiszen II. Vaszilij nem nélkülözhetette az egyház támogatását a trónharcban, melynek során ellenfele 1446-ban elfogta és megvakította őt! A metropolita választásának okát így összegezte a nagyfejedelem: „a nagy szükség miatt tettük és nem valamiféle tiszteletlenségből kifolyólag” továbbá kinyilvánította, hogy az orosz egyháznak „szükséges a konstantinápolyi áldás és arra is törekszik”. Csak több évvel 1453 után, amikor látszott, hogy a konstantinápolyi pátriárka tartósan oszmán alattvaló lesz, valamint amikor a pátriárka a moszkvai metropolita helyett az unitus hitről az ortodoxiára visszatért kijeji metropolitát ismerte el az „Egész Rusz” metropolitájának, akkor vált véglegessé a szakítás Konstantinápoly és Moszkva közt.

Ugyancsak érdekes megvilágításba helyezi a szerző a jogilag autokefál orosz egyház 1589-es létrehozását: a folyamat megint csak jól rámutat a precedens szerepére valamint a korabeli orosz egyház gondolkodásmódjára e kérdésben. 1586-ban, amikor az antiochiai pátriárka Moszkvában tartózkodott és meglátogatta az Uszpenszkij Székesegyházban zajló istentiszteletet, amit a moszkvai metropolita vezetett, a következő (vagy spontán, vagy gyaníthatóan megtervezett) jelenet zajlott le. Rang szerint a pátriárkának kellett volna megáldania a metropolitát, aki azonban megelőzte őt ebben – a pátriárka nem akarván vitába bocsátkozni, megjegyzéssel élt a dolgot illetően. „Mindenestre ez az epizód mutatja, hogy az oroszok a metropolitájukat nem kevésbé jelentős személynek tekintették, mint a keleti pátriárkát.” A dolgok folyását tovább taglalva a szerző (a nemzeti nézőpont ilyenkor általában szokásos túldimenzionálása helyett) egyértelművé teszi, hogy az orosz patriarkátus létrejöttében alapvető szerepet játszottak az anyagiak: a keleti egyház előljárói ugyanis rá voltak szorulva az orosz cár folyamatos anyagi támogatására, amiért viszonzásul hajlottak arra, hogy most már jogilag is önállóan ismerjék el az amúgy valójában már régóta független orosz egyházat.

Szükség volt azonban valami precedensen nyugvó jogalapra ahhoz, hogy miért is kell egy 5. keleti patriarkátus? Az erre vonatkozó orosz értelmezés szerint 5 pátriárkának kell lennie (a 451-es khalkedóni zsinat határozatához igazodva), de mivel Róma pátriárkája a latin eretnecség képviselője volt az összes ortodoxok szemében, aki kiszakadt az igazhitű egyházak közösségéből, így Rómát nem tekintették patriarkátusnak. A patriarkátusok ötre történő kiegészítését tehát természetes lépésnek tartották. Ez végül 1589-ben történt meg, amikor Jeremiás, a konstantinápolyi pátriárka, pátriárkai rangra emelte a moszkvai metropolitát. Szükség volt viszont ezután arra is, hogy meghatározzák a moszkvai pátriárka helyét a rangsorban: 1590-ben a konstantinápolyi zsinaton (amelyről hiányzott az alexandriai pátriárka, mivel e poszt az egyházi vezető halála miatt betöltetlen volt) az 5. helyre sorolták az új moszkvai patriarkátust, amely döntés nem elégítette ki az orosz felet és megpróbálták elérni, újfent anyagi ráhatással, hogy a 3. helyet adják meg Moszkvának a rangsorban. Az 1593-as ugyancsak konstantinápolyi (teljes) zsinat azonban megerősítette a korábbi döntést. Mivel ezt az orosz egyház továbbra sem fogadta el, így titokban tartották Oroszországban a zsinati határozatot, és a 3. helyen említették meg Moszkvát a rangsorban az istentisztelet során (arra hivatkozva, hogy „Moszkva – a Harmadik Róma”).

Végezetül nem érdektelen megemlíteni, hogy Saposnyik, saját kutatásokra támaszkodó, rendkívül jó összefoglalást ad egy alfejezetben a moszk-

vai hatalmi ideológia kialakulásáról és annak jellegzetességeiről: ezt az ideológiát ugyanis az egyház alkotta meg a Konstantinápoly eleste utáni kb. 100 év folyamán. Eszerint a cár Isten földi helytartója, aki csak Isten előtt felelős, különösen azért, hogy a rábízott nyáj (az alattvalók) biztonságáról, de főként lelki üdvéről gondoskodjon: az uralkodó tehát elsősorban az ortodoxia őre és védelmezője. „A hit dogmáit kivéve a cár hatalmát semmi más nem korlátozza... Természetesen kötelező számára, hogy tevékenységében az »igazság« (*pravda*), azaz az igazságosság vezesse – ez azonban világosan erkölcsi kategória, amely nem öltött határozott formát... Mivel pedig az »igazság« nem kristályosodik ki jól megfogható formában, így az alattvalók nem tudják eldönteni önállóan, hogy jól cselekszik-e a cár vagy rosszul.” Ennélfogva természetesen nem is mozdíthatják el a cárt, akinek számára viszont „a kormányzás nem privilégium, nem jog, hanem nehéz kereszt az Isten előtt való felelősség miatt”.

A könyv nélkülözhetetlen mindenki számára, aki a korszak egyháztörténetének beható ismeretére törekszik.

A. Ju. Dvornycsenko, Ju. V. Krivosejev, R.A. Szokolov, V. V. Saposnyik, Russzkoje pravoszlavije: ot krescsenyija do patriarsesztva. (Az orosz ortodoxia: a megkeresztelkedéstől a patriarkátusig.) Szentpétervár, Akagyemija isszledovanyija kulturi, 2012. 407 o.

***Sashalmi Endre***